

Hippolytus in Delft

Dries van den Akker s.j.

Sint-Hippolytus is de patroonheilige van Delft; en daarmee ook van de Oude Kerk. Van Bleyswijck maakt melding van een plaatselijke volks-overlevering dat deze patroon gekozen zou zijn, omdat de Oude Kerk gedeeltelijk zou rusten op de fundamenten van een romeinse verdedigingstoren aan een kromming in de gracht van Corbulo. Op die toren was een wacht gestationeerd geweest 'om de passage te bevrijden'. Omdat Sint-Hippolytus wordt afgebeeld als Romeins soldaat, meende men aldus de herkomst van zijn patronaat verklaard te hebben. Van Bleyswijck zelf hecht weinig geloof aan deze uitleg. Bij Michael Vosmerus heeft hij een geloofwaardiger uitleg aangetroffen ¹.

In 1359 had Delft zijn stadsrechten verspeeld. Want tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten had de stad - naar achteraf bleek - de kant van de verliezer gekozen tegen hertog Albrecht van Beieren. Dat moest ze bekopen met het verlies van omwalling en marktrechten. Maar na hun strijd aan de zijde van hertog Albrecht tegen de Friezen in 1396 kregen de burgers van Delft bij wijze van beloning toestemming weer een wal om de stad te leggen en de grachten uit te diepen. De officiële akte is gedagtekend op 13 augustus, Sint-Hippolytusdag. Vanaf dat moment is 'Hippoliet', zoals hij vertrouwelijk heet in de Delftse volksmond, de stadspatroon. Waarom men precies Hippolytus koos, wordt niet vermeld. Er werden destijds op diezelfde dag ook nog andere heiligen gevierd, zoals de heilige Cassianus, een schoolmeester, en Pontianus, een paus, allebei martelaar net als Hippolytus. Pontianus was waarschijnlijk de belangrijkste. Immers, graaf Floris verleende in 1266 aan de nieuwe uitleg van Delft vrijheid van tolleren, en wel op ... 13 augustus: 'Pontiaansdag'.² Wellicht dat men honderddertig jaar later voor Hippolytus koos, omdat deze heilige in zijn soldatentenuue beter paste bij het krijgsbedrijf waar nu zo'n zegen op rustte; of bij het herstel van de veilige stadswal.

De Oude Kerk, die tot dan toe was toegewijd aan de heilige Bartholomeus, werd omgedoopt tot Sint-Hippolytuskerk; het hoofdaltaar deel-

den beide heiligen broederlijk; de naburige straat werd de Hippolytusbuurt. De waltoren tussen de Bagijnstoren en de Haagpoort heette Hippolytustoren; deze stond in de kromming van de Wateringse Vest³ ongeveer ter hoogte van de huidige tramhalte tegenover de spooronderdoorgang bij de Gist-en Spiritusfabriek. Wellicht, dat deze Hippolytustoren aan de basis stond van het oude volksgeloof waarover we lezen bij Van Bleyswijk?

1. 'S. Hippolytus Martyr 13 Augustus'. Op de vaan en het schild staat een zgn. leliënhaspel, kenmerkend voor de wapens van het hertogdom Kleef, de abdij Cysoing in België en de stad Ciney, eveneens in België. Prent van onbekende herkomst. (Gemeentearchief Delft).

Wie was Sint-Hippolytus?

Volgens de legende zou hij de gevangenebewaarder van Sint-Laurentius geweest zijn. Door diens standvastigheid getroffen liet hij zich door hem bekeren en dopen met zijn negentien personen tellende huishouding, van wie ons alleen zijn min, Concordia, met name is overgeleverd. Toen Laurentius de marteldood was gestorven, droeg Hippolytus naar goed christelijk gebruik zorg voor zijn begrafenis. Keizer Valerianus dreigde hem dat hij hem en zijn hele huishouding zou onthoofden, als hij niet terugkwam van zijn dwaling. Maar Concordia bezwoer hem liever te sterven dan ontrouw te zijn. Al de zijnen werden inderdaad omgebracht met het zwaard, maar Hippolytus werd met touwen achter een paar wilde paarden vastgebonden en net zolang door de distels en de dorens gesleept tot hij was bezweken. Op deze manier maakte Hippolytus de betekenis van zijn naam waar. Niet alleen kan die vertaald worden met 'paardenlosmaker' of 'paardenuitspanner', maar ook met 'degene die door paarden wordt vermorzeld'.⁴

Een dergelijke naamsverklaring ligt waarschijnlijk aan de basis van deze legende, waarvan de martelscene bovendien veel gelijkenis vertoont met die van Hippolytus uit de Griekse mythologie. De middeleeuwer probeerde alles wat met 'Hippolytus' te maken had in één verhaal samen te brengen. Het is moeilijk hier waarheid en verzinsel uit elkaar te halen. De moderne wetenschapper onderscheidt drie verschillende heiligen die 'Hippolytus van Rome' heten; ze worden alle drie op 13 augustus herdacht. Sommigen menen dat het hier uiteindelijk toch om één en dezelfde persoon gaat.⁵

1. Hippolytus van Porto, bisschop en martelaar; overl. tijdens de regering van Alexander Severus (222-235) of 252? (13 augustus, maar meestal 22 augustus).
2. Hippolytus van Rome, tegenpaus en kerkvader; † 235 of 236; in de westerse kerk op 13 augustus (te zamen met Paus Pontianus), in de oosterse kerk op 30 januari (te zamen met o.a. Chrysis, Cyriacus, Maximus, Sabinianus e.a.); in het *Missale Romanum* van na 1570 te zamen herdacht met Cassianus.
3. Hippolytus van Rome, soldaat en martelaar; overl. tussen 250 en 253; 13 augustus

De hier als derde genoemde Hippolytus is dus de 'onze'. Hij was de patroon van de gevangenebewaarders, van alwie met paarden omging en

van de paarden zelf; zijn voorspraak werd ingeroepen bij aller hande kwalen. Hij wordt afgebeeld als Romeins soldaat, met schild en lans, waaraan soms een vaantje wappert; herhaaldelijk heeft hij een of meer paarden bij zich (zie afb. 1). Soms wordt zijn marteling afgebeeld: aan vier paarden wordt hij uit elkaar getrokken (zie bijv. het bekende drieliuk van Dirk Bouts in de Sint-Salvatorkerk te Brugge, afb. 2; daaruit moge blijken hoezeer Hippolytus' verering zich naast de straks te noemen plaatsen verspreid had in het Europa van de late middeleeuwen). Naar aanleiding van deze afbeelding willen we nog wijzen op een curieuze bijzonderheid in Delfts geschiedenis.

2. Middenpaneel van het drieliuk van Dirk Bouts in de Sint-Salvatorkathedraal te Brugge. Het drieliuk werd geschonken door Hippolytus Berthoz en zijn vrouw.

Onder veel Delvenaren leeft het verhaal, dat Balthasar Gerards, de moordenaar van Prins Willem van Oranje, op de Markt door middel van paarden gevierendeeld zou zijn. In feite is Balthasar Gerards echter met gloeiende ijzers en messen gemarteld tot de dood erop volgde. Zijn lijk werd in vier stukken gesneden en aan de stadspoorten opgehangen⁶, zoals in soortgelijke omstandigheden wel gebruikelijk was. Dat vieren delen klopt dus wel. Maar waar komen in de Delftse verhalen die paarden vandaan? Het zou ons niet verbazen, als zij afkomstig waren uit de martelaarslegende van Sint-Hippolytus. Destijds hebben de Rooms en geprobeerd Balthasar Gerards heilig verklaard te krijgen.⁷ Het zij met schaamte gezegd. Wellicht is de verwarring van zijn marteling en die van de stadspatroon daar nog een verre echo van...?

In de middeleeuwen was Hippolytus' verering wijd verbreid. Dat kwam omdat in de achtste eeuw abt Fulrad van Saint-Denis bij Parijs van de toenmalige paus o.a. het lichaam van Hippolytus als kostbare relik voor zijn klooster meekreeg.⁸ Toen een latere paus bij zijn bezoek aan het klooster vroeg wiens relikwieën daar werden bewaard, kreeg hij ten antwoord: 'Die van Sint-Hippolytus.' Hij liet zich ontvallen: 'Sint-Hippolytus? Dat kan ik gewoonweg niet geloven.' Onmiddellijk barstte er boven die plaats zo'n vervaarlijk onweer los met angstaanjagende donderslagen, dat de Heilige Vader uitriep: 'Oké, oké, ik geloof het!'⁹ Vandaar verhuisde Hippolytus enige tijd later naar het door Fulrad gestichte Fulradsweyer in de Elzas, dat bekend werd als Saint-Bilt of Sint-Pilt, verbasterde vormen van 'Hippolytus'. Plaatsen als Tegernsee, Salzburg, Sankt Pölten (al evenzeer een verbastering¹⁰), Halberstadt, Bamberg en Keulen richtten in hun kerken een Hippolytusaltaar op.¹¹ Dat vereiste de aanwezigheid van relieken. Ook Delft had een relik, gevat in een 'silveren casse'.¹² Waar kwam die vandaan: uit Parijs, de Elzas of toch Keulen? Hoe en wanneer heeft de Oude Kerk die verworven? Ik veronderstel dat ze uit Keulen afkomstig waren. Het is een feit dat als de Delvenaren enige tijd later op relikwieën uitgaan, ze vooral aan Keulen denken.¹³ Bovendien blijken er zich al rond 1404, acht jaar nadat Hippolytus stadspatroon werd, 'een weynich van den reliquien der 11.000 maechden' (dat zijn de gezellinnen van Sint-Ursula) in de Nieuwe Kerk te bevinden; die konden niet anders dan van Keulse afkomst zijn. Zouden de Hippolytus-relieken van de Oude Kerk tegelijk verworven zijn met die van de elfduizend maagden in de Nieuwe Kerk? Voor deze veronderstelling spreekt ook dat sommige Delvenaren te Keulen hadden gezien hoe de relieken van de heilige Hippolytus naast die van Sint-Ursula rustten op het hoofdaltaar van de Sint-Ursulakerk. Zouden ze daar niet attent op geworden zijn juist door het feit dat ze uit

waren op relieken van Sint-Hippolytus voor de Oude Kerk? Bij diezelfde gelegenheid zou men dus en passant ook wat relieken van de elfduizend-maagden meegenomen kunnen hebben voor de Nieuwe Kerk. Als zich dan rond het jaar 1404 de vraag voordoet welke patroonheilige de Nieuwe Kerk naast Maria zou moeten hebben, juist zoals ook de Oude Kerk naast Maria Hippolytus heeft, ligt Ursula wel zeer voor de hand. We veronderstellen dus dat de relieken van Hippolytus in de Oude Kerk tussen 1396 en 1404 uit Keulen gekomen zijn. En tegelijk registreren we dat de Nieuwe Kerk in zekere zin haar patrones, Sint-Ursula, aan Hippolytus te danken heeft.¹⁴

3. *De marteldood van de H. Hippolytus uit Levens der Heiligen, Kerkvaders en Martelaren, 's-Gravenhage 1839-1842, deel III, blz. 332.*

De verering van Sint-Hippolytus te Delft

Hoe stond het met Hippolytus' verering te Delft vóór de Reformatie? Met het oog op zijn feestdag werd de dagen tevoren het koorhek in de kerk opgepoetst.¹⁵ Op 13 augustus zelf werd de grote klok geluid.¹⁶ De priesters van de broederschap der Zeven Getijden Meesters waren verplicht alle kerkelijke officies en plechtigheden bij te wonen 'sonder uyt te doen of uyt het choir te gaan eer de diensten gedaan zouden wezen'.¹⁷ Een van die diensten was natuurlijk de plechtige hoogmis. Dat zou betekenen dat de burgers op die dag vrij hadden. Zekerheid heb ik daarover op grond van de literatuur nog niet kunnen verkrijgen, maar waarschijnlijk is het wel. Bij het uitreiken van de H. Communie werd natuurlijk gebruik gemaakt van een 'broot-busse [= ciborie, een hostiekel met deksel] met Hippolytus dair boven op'.¹⁸

4. De marteldood van de H. Hippolytus, houtsnede (afbeelding uit *Wunder und Fakten der Heiligen*, 1925, Nachdruck: München 1976, blz. 86).

De relieken werden ter verering opgesteld op het hoogaltaar. Wie daar op de dag zelf of in de week erna (oktaaf = letterlijk 'acht dagen') bepaalde gebeden kwam zeggen, kon aflaten verkrijgen. De kerk bezat niet alleen de reeds genoemde verzilverde 'casse' (= reliekschrijn), maar ook een zilveren beeld, dat na de beeldenstorm van 1572 nog gered bleek te zijn.¹⁹ Ongeletterde gelovigen konden ook verwijlen bij het tweelুক boven het altaar waarop episodes uit de legende van Sint-Hippolytus waren afgebeeld.²⁰ Welke taferelen waren afgebeeld, weten we niet. Maar van andere 'cycli' weten we dat in ieder geval de marteldood werd afgebeeld; daarnaast zag men vaak hoe Hippolytus de heilige Laurentius bewaakte en begroef, en hoe hij van de H. Justinus de Communie ontving.²¹

Toen kwam de Reformatie. Op 24 augustus 1566 woedde de beeldenstorm in De Hippolytuskerk, uitgerekend de feestdag van de voormalige patroonheilige, Sint-Bartholomeus. Michael Vosmerus meende dan ook dat Bartholomeus dit had toegelaten als straf voor het feit dat hij destijds het veld had moeten ruimen ten gunste van Sint-Hippolyt.²² Vele kostbare en dierbare devotionalia en religieuze voorwerpen gingen verloren. In 1572 volgde een nieuwe golf van vernielingen. Tenslotte ging de kerk op 23 april 1573 over in handen van de 'Nieuwe Leer'. De paapse leer werd officieel verboden. In de praktijk betekende het dat de voormalige pastoor van de Hippolyt uitweek naar het Bagijnhof en

daar voor een handvol getrouwen zijn ambt bleef uitoefenen. Hij koos als patroon voor zijn schuilkerkje aldaar Sint-Hippolytus. (Juist zoals zijn collega van de Nieuwe Kerk voor zijn schuilkerkje op het Bagijnhof Sint-Ursula koos). De pastoor van de Oude Kerk vroeg en verkreeg van de paus in Rome nieuwe relieken voor liturgisch gebruik, maar daaronder bevonden zich er geen van Hippolytus.²² Hij wist in 1592 jezuiten naar Delft te halen ten behoeve van de 'Hollandse Missie'. In de volgende eeuw ontstond er tussen zijn opvolgers en de jezuiten veel onenigheid. Het eind van het liedje was dat de jezuiten eind 1708 uit de stad werden verjaagd, en dat de geestelijkheid van de in 1748 samengevoegde Hippolytus- en Ursulakerk op het Bagijnhof uiteindelijk kozen voor de afscheidingsbeweging van de Oud-Katholieke Kerk. Opmerkelijk is dat intussen Hippolytus daar als patroon verdwenen is: het kerkje op het Bagijnhof is toegewijd aan Ursula en Maria...!

Voortaan kerkten de Rooms en in de voormalige schuilkerk van de jezuiten aan de Oude Langendijk die nu door de Franciscanen werd beheerd; deze was aan Sint-Jozef toegewijd. Daaruit groeide tenslotte de neogotische kerk aan de Burgwal, die tot in de zestiger jaren van deze eeuw Sint-Jozefkerk heeft geheten. Toen begin 19de eeuw de voorloper van de neogotische kerk te klein werd, begon men te denken aan een nieuwe parochie. Deze werd opgericht in 1804 in het Congregatiegebouw aan de Brabantse Turfmarkt; als patroon werd weer gekozen voor Sint-Hippolytus.

Eind 19de eeuw betrokken de parochianen het nieuwe kerkgebouw dat door architect Cuypers aan de Voorstraat was neergezet. Boven de ingang was een stenen beeld aangebracht van de patroonheilige. En in het hoofdaltaar moet zich een reliek bevonden hebben van Sint-Hippolytus. In de jaren zestig van deze eeuw werden de kosten aan het gebouw zo hoog en was het aantal gelovigen in de Delftse binnenstad zo drastisch gedaald dat deze kerk moest worden afgebroken; wat er van de relieken is geworden en van het beeld aan de ingang...?²² Dat alles gaf veel verdriet en conflicten temidden van de gelovigen. Een klein groepje vasthoudende getrouwen bleef kerken in de voormalige kapel van de Heilige Geestzusters op de hoek van de Nieuwstraat en het Oude Delft; sindsdien heet dit gebouwtje: Sint-Hippolytuskerk. Daarin bevindt zich een stijf neogotisch altaar aan Hippolytus toegewijd.

Tijdens de Rooms-Katholieke emancipatie, die ongeveer begint met het herstel van de Nederlandse bisschoppen in 1853 en eindigt met het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1966), kozen Delftse Rooms-Katholieke instellingen herhaaldelijk Hippolytus als patroon. Nu onder invloed van de ontzuiling allerlei maatschappelijke Rooms-Katholieke

instellingen verdwijnen, dreigt ook Hippoliet als patroon verloren te gaan. Bekend was het ziekenhuis aan de Phoenixstraat, dat sinds 1978 is opgegaan in het Reinier de Graaf Gasthuis; wat rest is het zogeheten Hippolytusgebouw aldaar. De Hippolytusschool, in 1920 aan de Raam gebouwd, is Paulusschool geworden. Alleen de R.K. bouwvereniging 'Sint-Hippolytus' in wier opdracht o.a. het zogeheten Heilige Land werd gebouwd, de stadswijk achter de Oostsingel tegenover de Oostpoort en Oranjestraat, bestaat nog.

Voorzover mij bekend is er thans in Delft nergens een representatieve afbeelding van Sint-Hippoliet te vinden.

Noten:

1. Dirck Evertsz. van Bleyswijck, *Beschryvinge der stad Delft*. - Delft, 1667-[1680], blz. 132.
2. Reinier Boitet, *Beschryving der stad Delft*. - Delft, 1729, blz. 22. Van den Bergh en Meylink herleidden 'sente Pontiaens-daghe' 1266 tot 19 november 1266, in latere oorkondenboeken is die datum steeds herleid tot 14 januari 1266(67).
3. Zie o.a. Herman Rosse, *Delft Kunststad, restauratieplan voor de zeven eeuwen oude prinsstad, een ontwerp van Herman Rosse*. - Delft, 1946, blz. 11; W.A. Feitsma, *Delft en haar krijgsgeschiedenis*. - Rijswijk, 1987, blz. 17.
4. Mrs. Jameson, *Sacred and Legendary Art*. - London, 1890, Vol. II blz. 548.
5. E. Kirschbaum s.j. (W. Braunfels, herausgeber), *Lexikon der Christliche Ikonographie, 6. Band: Ikonographie der Heiligen Crescentius von Tunis bis Innocentia*. - Rome etc. 1974, kol. 538.
6. N. Bosma, *Balthazar Gerards: moordenaar en martelaar*. - Amsterdam: Rodopi, 1983. - (Serie uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum ; 10), blz. 96; P.P. de Baar [et al.], *Balthasar G.* - Amsterdam: Syndikaat, 1984, blz. 61-63.
7. Zie noot 6, blz. 64vv.
8. Reliek of relikwie (beide woorden zijn afkomstig van het latijnse 'reliquia' = 'overblijfsels' en worden door elkaar gebruikt) duidde aanvankelijk op het gehele lijk van de heilige; vanaf de vroege middeleeuwen kon het ook een enkel bot of een botsplinter zijn; m.i.v. de Contra-Reformatie (17de eeuw) verwees het ook naar voorwerpen die met de heilige in verband konden worden gebracht, liefst stukjes stof van de kleding. Soms waren de relieken zo klein dat ze verwerkt waren in een reliekmonstrans, of in een doosje ter grootte van een hostie. Het was voor een heiligdom van belang relieken te bezitten. Op de allereerste plaats om devotionele redenen (dit wordt nogal eens over het hoofd gezien!); vervolgens ook om financiële: ze trokken pelgrims, en er konden stukjes van worden doorverkocht.
9. *Acta Sanctorum*. - Parisiis et Romae, 1867 augusti, Vol. III, blz. 9.

10. Zie noot 5, kol. 538.
11. S. Beissel, *Die Verehrung der Heiligen und ihre Reliquien in Deutschland im Mittelalter; 2. Teil: De Verehrung usw. während der zweiten Hälfte des Mittelalters.* - Darmstadt, 1983 (Nachdruck 1882), blz. 23, 25, 66.
12. D.P. Oosterbaan, *De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen.* - Den Haag, 1973, blz. 54vv.
13. Oosterbaan, *Oude Kerk* (noot 12), blz. 52; D.P. Oosterbaan, 'Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft', in: *Haarlemse Bijdragen* 65 (1958), blz. 5-304 (ook los verschenen), daar blz. 220.
14. Oosterbaan, *Kroniek* (noot 13), blz. 194-195: '... soe worde overgeleyt hoe dat hier in deser nyewer kercken waren een weynich van den reliquien der 11.000 maechden ende hoe sinte Ypolitus ende sinte Ursula te Coelen tsamen in sinte Ursulen kercke beyde rustende waren als hoir beyder lichamen aldair naest malcanderen leggende in eenre scoenre cassen. Soe seiden sommige dattet oec wel soude vogen, Gode ende Marien dairbi niet te cort doende, mer indien sij dair tsamen rustende waren zijde an zijde, dat si ter eren Gods ende Marien oec hier in der steden van Delf tsamen geeert souden worden. Ende dat der menigen seer guet dunckende soe wortet toegelaten ende confirmeert bi den biscop van Utrecht Fredericus'.
15. Oosterbaan, *Oude Kerk* (noot 12), blz. 111, n. 376.
16. Van Bleyswijck, blz. 138.
17. Boitet, blz. 186.
18. Boitet, blz. 189.
19. Boitet, blz. 188-189. Of het nu nog bestaat, en zo ja, op welke plaats, is mij onbekend.
20. Oosterbaan, *Oude Kerk* (noot 12), blz. 32.
21. Zie noot 5, kol. 542.
22. Oosterbaan, *Oude Kerk* (noot 12), blz. 18.
23. idem blz. 58
24. Pastor A. Bosman die destijds de liquidatie heeft moeten regelen, beschikt over geen enkel gegeven in dezen.